

Др АННА ПЛОТНИКОВА

ИЗ РИЗНИЦЕ НАРОДНЕ КУЛТУРЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

Др Анна Плотникова
Институт за славистику и балканистику,
Москва

UDK 398.32 (497.11)

Уколико се смањује број људи који памте старинске обичаје и веровања, утолико брже би требало да напредује рад на прикупљању грађе из народног живота и културе. Истраживање различитих страна народне духовне културе отвара пут према стварању истините слике старинског менталитета становништва, не само појединачних региона, него и целокупног српског, а шире и – словенског живља. Тако рад на великом етнолингвистичком речнику Словенских старина¹ показује како проучавање различитих регионалних традиција доприноси реконструкцији архаичних појава и како се свака појединачна етнокултурна традиција уклапа у већу целину словенских заједничких културних вредности. Важну улогу у том истраживачком поступку игра **реч** као начин реализације менталних особина етничке групе. Преко речи долази до изражаја сакривени смисао многих ритуалних архаичних радњи, празноверица и врачања. Иако су **речи**, односно – језици различити код свих Словена (а имају заједничко порекло), може да се открије да се поступачно нађе општи смисао веће количине израза, изрека, бајања, итд. Поређење израза, са једне стране, и функ-

1. „Славянские древности”, „Этнолингвистический словарь”, Т. 1. А–Г. Москва, 1995.

ције, форме, начина остварења народног верског и митолошког поимања живота, са друге стране, – све је то могуће ако научник има довољно прикупљене грађе из народног тумачења свакодневних догађаја и природних појава.

Одавно је познато да чачански крај пружа веће могућности за истраживање архаичних особина народног живота. Савремени проучаваоци настављају да доприносе том важном раду. Тако, у једном од последњих бројева Зборника радова Народног музеја у Чачку Гроздана Комадинић је објавила своје белешке за „Речник народне културе чачанског краја.”² Велики број значајних црта из народног живота је изнео Драгољуб Јовашевић у опширној расправи „Обичаји у чачанском крају.”³ Показаћемо на примеру појединих теренских запажања савремених истраживача ове области какве велике сличности (у категоријском смислу, а исто тако и на нивоу језичких израза) има међу културним појавама словенских народа. И у овом методолошком поступку има значајних узора, као што је, на пример, рад Толстојевих о борби против града у Драгачеву, у коме су научници применили методологију поређења битних појава генетички блиских традиција, узимајући за основу истраживања радова Радована М. Маринковића из Чачка.⁴

У чачанским селима где се много ради на напретку у производњи млечних продуката, приплоду у стоци, паћењу живине, добром ројењу пчела има више магијских и ритуалних радњи у сврху – „да се све роди и плоди”. Велики број тих врачања је познат код свих Словена. Пре свега су ти магијски поступци везани за категорију „велике количине” различитих врста благостања, па се у њима користе ситни предмети који симболизују целокупну множину: мрве, зрно, кукуруз, ораси, суво воће, пепео, варнице, мрави и сличне ствари. Код различитих словенских народа засипају се њима домаће животиње или деца која у ритуалима имитира стоку или живину; додаје се понечег таквог у храну стоци; разбацају се они по поду, по дворишту, по штали; сипају се у крило невести током свадбе уз жеље да се живина пати; служе они и за симболична поређења у новогодишњим и божићним жељама, као што је благосиљање познато свим словенским народима према шеми: „колико овога – толико тога”. У овај систем се потпуно уклапају веома интересантни подаци у белешкама из чачанског краја: „На Бадње вече у мравињак се стави три клипа кукуруза. На Божић се порани пре сунца, узму се ти кукурузи и нахране кокошке – да би у току године имало пилића к’о мрва” [2, с. 74] или: „Жене уочи Божића износе пре-

2. Комадинић, Гроздана, „Речник народне културе чачанског краја”, Зборник радова Народног музеја у Чачку, № 25. 1995.

3. Јовашевић, Драгољуб, „Обичаји у чачанском крају”, Зборник радова Народног музеја у Чачку, № 2. 1971.

4. Толстая С. М., Толстой Н. И, „Заметки по славянскому язычеству. 5. Защита от града в Драгачево и других сербских зонах”, „Славянский и балканский фольклор”, М., 1981. С. 44–120.

гршт-две у мравињак да преноћи. На Божић узимају кукуруз из мравињака и бацају га свињама, говорећи: „Колико је било у мравињаку мравића – толико ми крмача опрасила прасића!” [3, с. 179]. Запажа се удвостручење симбола ради повећања ефекта магијских радњи: кукуруз – мрави; осим тога, тај се предметни код појачава и вербалном формулом – речима заклинања.

Има много магијских сточарских радњи везаних за полазника: огрће се полазник губерром – да би домаћинство имало више оваца [3, с. 177], посипају га житом, па он поставља ритуална питања „Где вам несу кокошке?” – да би домаћица утврдила везу плодности за своју кућу током целе наредне године: „У кући, под креветом!” [3, с. 181]. Многе се радње односе на побољшавање млечних производа: ради бољег кајмака огрну полазника поњавом, ставе први ивер од бадњака испод карлице за млеко, итд. Ту се огледају народна мишљења о утицају предмета који личе један на други, о деловању сакралних објеката, као што је бадњак, на обичне процесе у домаћинству, што је, иначе, честа појава у другим јужнословенским и општесловенским веровањима.

Велики број празноверица из чачанског краја тиче се одбране домаћих животиња од зверади. Начини магијске заштите су везани за коришћење металних предмета, домаћих оруђа са зупцима који личи на чељуст вука, верига за симболично везивање вукових уста, а исто тако се прибегава одрешеним речима који „се вежу” вукова уста (трократно понављање речи у дијалозима на Бадње вече) или којима се потврђује спаљивање птица грабљивица: „На Божић изјутра, док још сунце није изгријало, жена закоље кокошку, одсече јој обе ноге и пече је на ватри. Притом, с поља, мушки глас зове жену по имену и пита: „Шта то печеш?” Она одговара: „Печем орлу ноге, нокте и кљун!” А човек ће опет: „Пеци, пеци, нигде га није било! Ово гатамо да грабљивице не купе живину” [3, с. 185]. У неким селима се кокошје ноге и очи избацују напоље, на мравињак – да се грабљивице смету [3, с. 183]. Сличних начина магијске заштите стоке и живине има у заоставштини других словенских народа. У полеским народним обичајима (код Белоруса, Украјинаца, Руса) се врши заштита стоке уз помоћ склапања ткачких гребена, убацивање металних предмета (као што су коса, нож, срп) испред улаза у шталу – да не би вуци поклали краве на пашњаку. У неким местима се користе и вериге, које закључају катанцем и ставе испод прага штале одакле краве први дан излазе на испашу.⁵ У полеским селима је познато и вешање убијене птице (свраке) изнад штала и кокошарника – да се одбране од грабљивица, зверади, а и вештица.

5. Плотникова А. А., „Первый выгон скота в Полесье”, „Славянский и балканский фольклор”, 1995. С. 108–141.

У току прегледања грађе о народним обичајима и веровањима код Чачка, падају у очи изрази у којима се јавља симболика белог цвета. Ту налазимо и бели смок (млечни производи), израз од којег су добивени називи за празничне дане испред Великог поста: Бела недеља и Беле покладе, и на бела говеда, што је поетична, и истовремено митска, ознака облака, белу змију – чуваркућу, а исто тако на цео низ врачања где се јавља ознака беле боје [2]. Чак и за Бадње вече у овом крају се једе баш бели пасуљ, који окусе сви укућани рано ујутру и на Божић (тако се гата да би се током године укућанима боље убелиле кошуље) [3, с. 177]. Ова се скупина различитих обредних и магијских текстова у којима се ради о белој боји потпуно уклапа у систем словенских симбола везаних за белу боју. Н. И. Толстој у одговарајућем чланку речника „Словенске старине”⁶ даје поделу тих симболичних значаја на следећи начин: бела боја као знак добре среће, здравља и напретка; бела боја у магијским радњама и врачању као врзка међу различитим сличним објектима (попут више наведене везе између белог пасуља и чистих кошуља); бео као ознака смрти; беле животиње као краљеви и краљице међу свим осталима; бела одећа демона; бео у словенским називима за дане народног календара. За сваку од ових теза има потврда у грађи из чачанског краја. Још увек се и данас овде могу наћи трагови најархаичних оличења облака која су по народном мишљењу бела говеда – симбол небеских белих стада. Утопљеници и обешењаци (људи умрли неправедном смрћу) гоне, како се мисли, градобитне облаке на њиве и усеве. У сврху да се летина спасе, старе жене се обраћају према њима причајући о неком чуду у селу, што би требало да их толико изненади да оду (слични начине зачуђења демона ради одбране људи постоје у источнословенском архаичном крају – Полесју):

– О, Милинкооооо, брате рођени,
не терај ’вамо бела говеда.
Овамо је чудо големо:
ђевојка родила седморо копилади,
пелене им поткала,
цело поље прекрила.
О, Милинкоооооо, брате рођени,
Спаси! [2, с. 85].

Неке језичке појаве се могу прецизно истумачити кад се има у виду не само непосредно објашњење дато од људи који их користе (а оно, заиста, најчешће служи полазном тачком у анализи), него и ширу позадину

6. Толстой Н. И., „Белый цвет”, „Славянские древности. Этнолингвистический словарь”, Т. 1. А–Г. Москва, 1995. С. 151–154.

постојећих код Словена веровања. Тако, на пример, уз реч **ГРОМ** Г. Комадинић наводи ђаволско место, израз који се тумачи као место где удара гром, јер, по народном мишљењу, ту седе ђаволи, па се договарају коме да нанесу зло [2, с. 89]. Ово празноверје одговара већој скупини сличних података из источних словенских земаља. Тако, код Украјинаца се бележило да гром гађа само та места где се сакрио ђаво, али ђаво је тако спретан да се тражи сакрити код људи, зато на пример, не треба да је нешто отворено када грми да не би тај нечисти ушао у кућу. И Руси су, такође, веровали да ђаво може да се сакрије свугде, али да га Илија свугде нађе и погоди громом, макар се тај и у мало дете претворио [7, с. 263–264]. Таквим веровањима има потврде из околине Чачка: „Верује се да Свети Илија неће да бије људе громом, а ако се то догоди, то је само због тога што је ђаво стао на човека, па је Свети Илија у мржњи према ђаволу погодио и човека” [2, с. 89]. Према источнословенским веровањима, ради одбране од грома не треба да се звижди, да се игра, да се весели, да се гласно прича док траје грмљавина, јер такве радње нарочито привлаче ђавола и Бог (или Св. Илија) онда га гађа па убије човека.

Занимљиво је да се забележена код Чачка изрека неће гром у коприве овде објашњава тако да „гром бије свуда само неће у коприве и трње” [2, с. 89]. Међутим, према свим словенским празноверицама баш је бодљикаво биље, трње (као и коприва) један од најјачих заштитних средстава од вештица, вампира, ђавола и сличних демонских бића. Највероватније, онда сами демони избегавају места где ово биље расте, па и гром као оруђе за казну злих сила не може да погоди у коприву или трње.⁷

На крају би требало подстаћи да велики број веровања из чачанског краја могу се поимати као црте различитих већих етнокултурних скупина, не само српских и општесловенских, тј. заједничких за све Словене, него и балканских (што значи да има сличних код Бугара, Македонаца, а и код Грка, Арбанаса, Румуна). И ту би спадале забележене у селима код Чачка различите празноверице: приче о баби Марти, аждаји или али која наноси штету усевима, о вештици која пије крв и притискује људе преко ноћи, о змији–чуваркући која се не смије убити, о „вилењацима” – неприродно јаким људима који су ушли у везу са вилама и „вилином колу” – кругу угаженој на пропланку трави где су виле играле, о гувну као месту за сакупљање вила и других митских бића, о заштитним особинама глогове биљке против вампира и вукодлака, о томе да је најопасније доба ноћи – „глуво доба”, када се активизирају вештице и други нечастивци, да прво ускршње јаје брани од олуја и непогода, а има их много, много више...

7. Забылин М., „Русский народ. Его обычаи, верования, предания, сувериз и по зия.” М., 1990.

TRÉSORS DE LA CULTURE POPULAIRE DE LA RÉGION DE TCHATCHAK

En ayant recours aux contributions publiées dans les volumes antérieurs du Recueil d'ouvrages que le Musée National de Tchatchak fait paraître (surtout ceux signés par Radovan M. Marinković et Grozdana Komadinić), l'auteur du présent texte souligne la richesse de la culture populaire de la région de Tchatchak. Ce faisant, il signale aussi les similitudes entre celle-ci et la culture traditionnelle du peuple russe.

Anna PLOTNJKOVA